

ВІДГУК

*офіційного опонента на дисертацію Кириченка Максима Івановича
«Східнослов'янські сіверяни (VIII-XI ст.) в джерелах та історіографії»
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*

Історія сіверян Лівобережжя Дніпра є важливою частиною минулого України. За той довгий час, що ця проблематика досліджувалася, в історіографії встигло накопичитися досить багато поглядів на історію сіверян, що часто суперечать одні іншим. Важко не погодитись з автором дисертації, що ті протиріччя, які склалися в історіографії історії сіверян, значно ускладнюють вивчення цієї тематики. Крім того, відсутність в сучасній історіографії глибокого та всеохопного наукового аналізу історіографічного здобутку з історії сіверян викликає потребу в глибокому аналізі накопичених знань. До того ж свого часу сіверяни займали позицію між двома діаметрально різними природними зонами – степом і лісом, стали ареною боротьби між русами і хозарами, а в сучасний час їхня історична територія опинилася в межах кордонів трьох держав. Це робить історію сіверян дуже цікавою темою з точки зору вивчення взаємовідносин на прикордонні, а історіографію історії сіверян – з точки зору боротьби за культурний спадок давніх слов'ян. Все це робить тему, яку обрав дисертант, актуальною, а постановку пов'язаних з нею питань своєчасною.

Об'єкт та предмет дослідження дисертаційної праці М. І. Кириченка окреслені досить чітко. Хронологічні межі також належно обґрунтовані й відповідають темі дисертації. Мета дисертації визначена правильно, а завдання чітко розкривають програму дослідження історіографії історії сіверян.

Дисертація узгоджена з планами науково-дослідної теми кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи та новітнього часу» (держреєстраційний № 0112U004748).

В цілому можна погодитися із запропонованою структурою праці, яка дозволяє розглянути основні проблеми історіографії та джерелознавства історії сіверян, а також побачити відмінності в підходах та оцінках авторів різних історіографічних періодів і традицій.

Так, перший розділ – «Історіографія історії сіверян» присвячено деяким проблемам історіографічних досліджень, а також загальним питанням історіографії історії сіверян.

У підрозділі 1.1. досліджено розвиток дефініції терміну «історіографічні джерела» та запропоновано власні варіанти класифікації таких джерел.

Підрозділ 1.2. присвячено загальним рисам історіографії історії сіверян та виявленню в ній характерних історіографічних традицій в цілому не викликає зауважень.

У підрозділі 1.3. проведено аналіз впливу узагальнюючих творів з історії сіверян на розвиток спеціалізованих досліджень, та навпаки, впливу результатів досліджень суміжних дисциплін на розвиток загальних уявлень про історію сіверян, що дисертантв цілому вдало продемонстрував на прикладі лінгвістики та антропології. Це дозволило йому виявити взаємовпливи між спеціальними та узагальнюючими історіографічними джерелами, та дійти висновку, що в деяких випадках ця взаємозалежність призводила до упередженого підходу спеціалістів у своїх дослідженнях.

У підрозділі 1.4. дисертант в дещо незвичній манері викладає теоретико-методологічні засади свого дослідження. В рамках цього підрозділу автор проаналізував розвиток підходів до вивчення історіографії та запропонував свій варіант використання вироблених попередниками практик до вивчення історіографії та джерелознавства історії таких проблематик, про які історична наука володіє невеликою кількістю інформації.

У підрозділі 1.5. підведено підсумки проведеного аналізу основних рис розвитку історіографії історії сіверян та деяких дотичних до цієї проблеми питань. Так, застосовані автором класифікаційні підходи дозволили виявити певні історіографічні традиції. Найпомітніші та найпослідовніші з яких відстоюють, чи, навпаки, заперечують існування зв'язків сучасних слов'янських спільнот з архаїчними, та право на генетичний чи культурний зв'язок між ними. Одна з цих традицій відстоює стародавність сіверян на теренах України та прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, в якому сіверяни грали важливу роль посередників між двома епохами історії нашої держави, бо період їхнього існування зачіпляє як переддержавні, так і державні часи. Інша, протилежна їй традиція відстоює молодість тієї спільноти, що утворилася в Київській Русі, а тому відштовхує гіпотези про зв'язки сіверян з попередніми племенами, що жили в Подніпров'ї, а також з майбутніми українцями, що пов'язано ще однією історіографічною традицією, в якій знайшли відображення два різні погляди на входження сіверян до складу Київської Русі. Звертає автор увагу і на інші гіпотез, наприклад: «устародавнювання»; спроби протиставити речові джерела писемним; атрибуцію русів до сіверян тощо.

Другий розділ присвячено писемним історичним джерелам з історії сіверян.

У підрозділі 2.1. розглядаються джерела першої половини I тисячоліття н. е. Автор доходить висновків, що етноси, про які йдеться в цих джерелах, лише на ранніх етапах розвитку джерелознавства та історіографії ототожнювалися з сіверянами, але припускає, що сіверяни могли бути пов'язані

зі згаданими в джерелах етносами та сприйняти їхній етнонім під час міграційних процесів.

У підрозділі 2.2. розглядаються джерела IX ст., що містять згадки сіверян на Дунаї. Автор відзначає, що не дивлячись на те, що ці джерела не стосуються безпосередньо дніпровських сіверян, вони активно залучались дослідниками цієї проблематики та можуть відображати гіпотетичний період «Дунайської прабатьківщини» слов'ян.

У підрозділі 2.3. розглядаються джерела X ст. Автор слушно зауважує, що відомості цих джерел мають велику вагу, бо, на відміну від інших груп джерел, були створені сучасниками очевидцями дніпровських сіверян. Втім, використання і цих джерел викликає чимало перешкод, бо народи, що в них називаються, не завжди можна сміливо ідентифікувати саме як сіверян. Наприклад, етнонім «с-в-р» в листі хозарського царя Йосифа має досить різноманітні трактування і лише деякі з них пов'язують його саме з сіверянами Лівобережжя Дніпра. Ще більш проблем викликає трактування «русів» Ахмада ібн Фадлана і дисертант цілком виправдано виділяє цю проблему в окрему історіографічну традицію, бо наявні в науковій літературі полярні атрибуції цього етноніму до двох різних народів (скандинавів та слов'ян) сформувало в історіографії декілька чітко окреслених «таборів» прихильників тієї чи іншої думки.

У підрозділі 2.4. розглядаються згадки сіверян в літописах. Автор слушно зауважує, що безліч різночитань, що містяться в списках літописів, а також варіанти їх тлумачення здатні надати укладачам історичних творів досить широкий вибір матеріалу для втілення задуманої ідеї майбутньої історичної реконструкції. Для підтвердження свого висновку дисертант показав декілька прикладів вибіркового підходу до інтерпретацій джерел в історичній літературі.

У підрозділі 2.5. підведено підсумки проведеного аналізу інтерпретацій інформації писемних джерел з історії сіверян. На думку автора дисертації поступове розширення джерельного масиву з історії сіверян та труднощі з тлумаченням його інформації стали чинником утворення в історіографії великої кількості різноманітних та подекуди суперечливих гіпотез щодо історії сіверян.

Третій розділ присвячено речовим джерелам з історії сіверян, накопиченню масиву таких джерел, та змінам інтерпретацій археологічних культур, пов'язаних з сіверянами.

У підрозділі 3.1. проаналізовано період початку накопичення знань про матеріальну культуру сіверян. Автор визначає рамки цього періоду XIX – початком XX ст. і характеризує його як час впровадження істориками археологічних методів і джерел до спроб реконструювати історію сіверян. Погоджуємося з автором, що для цього часу властиві здогадки, побудовані на вузькій базі джерел, що тільки почала формуватися. Але зауважимо, що вже на цьому етапі було зроблено багато для складання тієї основи знань, завдяки яким в наступному періоді були визначені основні характеристики археологічних

культур, що пов'язані з сіверянами.

У *підрозділі 3.2.* проаналізовано етап розвитку уявлень про матеріальну культуру сіверян в умовах виділення волинцівської та роменської археологічних культур. Автор звертає увагу, що накопичений до середини ХХ ст. масив речових джерел з історії сіверян дозволив перейти до нового, більш глибокого рівня дослідження сіверянських старожитностей.

У *підрозділі 3.3.* розглянутотою етап розвитку уявлень про матеріальну культуру сіверян, на якому дослідження набули більш спеціалізованого характеру. Зокрема, автор наголошує, що зосередження уваги на окремих регіонах дозволило намалювати більш детальну картину життя на Лівобережжі Дніпра в ранньому середньовіччі та виявити локальні відмінності археологічної культури, що вважається сіверянською. Спеціальне вивчення окремих груп матеріальних джерел з історії сіверян відкрило нові подробиці сіверянської спільноти. Втім, як слушно зауважив автор, суперечливість в інтерпретації деяких джерел продовжувала існувати.

У *підрозділі 3.4.* підведено підсумки проведеного аналізу інтерпретацій речових джерел з історії сіверян в історіографії. Автор остаточно окреслює свій підхід до періодизації цього процесу, вводить та надає характеристику його основних періодів (ХІХ – перша чверть ХХ ст.; друга чверть ХХ ст. – наш час), виділяє в цих періодах певні етапи, що відповідають змінам в інтерпретаціях археологічних джерел: етап «некритичного» залучення речових джерел до нарративу з історії сіверян (цей етап повністю збігається з першим періодом); етап інтерпретації роменсько-борщевських пам'яток як сіверянських (друга чверть – 80-ї рр. ХХ ст.); залучення волинцівських пам'яток до джерельної бази з історії сіверян (з середини 50-х рр. ХХ ст.); час, коли борщевська культура стала розглядатися окремо від роменської та перестала вважатися «сіверянською» (з 80-рр. ХХ ст.). Втім, на нашу думку, в виділенні періодів і етапів автор застосував різні принципи, а тому названі етапи слід вважати окремою періодизацією. До того ж деяких уточнень та удосконалення потребує виділений етап залучення волинцівської культури до джерельної бази з історії сіверян. Так, автор вказує лише нижню межу, та не позначає змін в інтерпретації волинцівської культури, хоча в тексті дисертації згадує про них. Втім, в майбутньому, більш вдалою здається періодизація розділена на 4 етапи, що відповідають загальному розвитку археологічної науки і більш чітко відображають рівень залучення матеріальних джерел: кінець ХІХ – початок ХХ ст.; 20-ті – 50-ті роки ХХ ст.; 60-ті – 80-ті роки ХХ ст.; кінець ХХ – початок ХХІ ст. На першому етапі почалося накопичення інформації щодо археологічних пам'яток. На другому етапі починають здійснюватися фахові розвідки, створюється археологічна карта. Змістом третього етапу являється систематичне археологічне вивчення пам'яток, подальше створення бази археологічних джерел. На четвертому етапі дослідження ведуться представниками окремих держав, позбавлених, а іноді навпаки під впливом,

ідеологічних штампів. Таким чином, в процесі археологічних розшуків було накопичено значний фактологічний матеріал, який дозволяє розкрити у достатньо повному обсязі коло питань, пов'язаних

Оскільки другий та третій розділи мають спільні цілі та завдання, дисертант зробив цілком виправдану та доцільну спробу провести наприкінці другого розділу загальні висновки та порівняння двох головних джерельних масивів з історії сіверян. Такий підхід дозволив зробити цікаві спостереження, які вказують на відмінності та подібності між інформацією різних видів джерел.

Висновки дисертаційного дослідження М. І. Кириченка цілком інформативні, викладені системно й вичерпно. Вони підсумовують основні завдання дисертаційного дослідження, є логічними, аргументованими й органічно випливають з матеріалу, який викладено в основних розділах. Зокрема, у результаті проведеного аналізу автору вдалося визначити час залучення історичних джерел до історіографії історії сіверян, що дає можливість зрозуміти, на яку джерельну базу могли спиратися історики різних часів. Звертає увагу спостереження автора щодо зміни пріоритетів істориків в використанні типів джерел, а саме перехід від монополії писемних джерел, до речових. Слушним є й зауваження стосовно відсутності динамічного зв'язку між спеціалізованими джерелознавчими студіями і узагальнюючими історичними творами, що автор вдало продемонстрував прикладом з продовженням функціонування терміну «роменсько-борщевська археологічна культура» ще довгий час після того, як було доведено, що борщевська культура не споріднена роменській. Окрім того, автор дійшов висновків, що одними з найбільш схильних до змін булитрактування інформації, що стосувалася таких питань, як територіальні кордони сіверян, уявлення про рівень їхнього розвитку, форму соціальної організації та стосунки з сусідами. Не викликає сумніву, що головною причиною таких змін було накопичення джерельного масиву та удосконалення методів історичних досліджень, але можна погодитись з автором, що свою роль в цьому міг зіграти і вплив історіографічних традицій, описаних в тексті дисертації.

Істотним доповненням дисертації є додатки, що містять не тільки список публікацій здобувача, а й матеріали, що відображають додаткові дослідження, яких в основному тексті автор торкається лише побіжно. За нашим припущенням, до такого прийому автор вдався заради скорочення об'єму тексту, та збереження гармонійної структури подачі матеріалу. В будь якому разі, додатки вигідно доповнюють змістову частину дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів

Результати дослідження мають наукову новизну і суттєву практичну вагомість. Наукова новизна отриманих в даній роботі результатів полягає у комплексному дослідженні проблеми відображення історії сіверян в історіографії, писемних та речових джерелах. Автору, зокрема, вдалося: розробити класифікацію історіографічних джерел з історії сіверян; виявити

історіографічні традиції, що склалися в науковій літературі з історії сіверян; з'ясувати та визначити інтерпретаційний потенціал комплексу писемних джерел з історії сіверян; реконструювати історію формування джерельної бази; розкрити інформаційний потенціал писемних та речових джерел з поставленої проблеми; дослідити і висвітлити історію археологічного освоєння сіверянського минулого. Зібрані в роботі відомості про історіографію та джерела з історії сіверян, проведений аналіз різночитань писемних джерел, відмінності в інтерпретаціях історичних джерел з історії сіверян істотно полегшать роботу майбутніх дослідників даної проблематики. Запропоновані уточнення до визначення терміну «історіографічне джерело», призначені для більш ефективного використання цього терміну в рамках проблемно-тематичних історіографічних досліджень, можуть бути застосовані в інших дослідженнях подібного характеру. Матеріали даної роботи можуть бути використані у викладанні таких курсів, як історія східних слов'ян, історія України, історіографія, джерелознавство, краєзнавство та інші.

Результати проведеного М. І. Кириченком дослідження набули достатнього висвітлення. Зокрема, ним було опубліковано 8 статей в фахових періодичних виданнях, одна з яких в іноземному виданні. Результати дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри, на базі якої було проведено дослідження, а також надостатній кількості міжнародних конференцій.

Автореферат дисертації відповідає чинним вимогам і повною мірою відображає структуру, основні положення та результати дисертаційного дослідження.

Зрозуміло, що тема історіографії історії сіверян занадто широка, щоб очікувати від однієї дисертаційної роботи повного та детального розкриття всіх її проблем. Але, хоча автор в цілому впорався з поставленими завданнями, маємо висловити й деякі зауваження та міркування.

– По перше зауваження викликає безапеляційно прийнята автором періодизація історії археологічного вивчення сіверянських старожитностей за О. В. Гргорьевим (стр. 157). В майбутньому більш доцільною здається загальноприйнята періодизація розвитку вітчизняної археологічної науки яка дозволить більш детально виявити тенденції ідеологічних впливів на результати дослідження, особливо зважаючи на те що автор систематично, досить вдало вживає вирази на кшталт «боротьба за слов'янську спадщину».

– По друге під час розгляду матеріальних джерел дослідник не достатньо корелює результати археологічних досліджень особливо на першому їх етапі, адже згідно зазначеного на стр. 160 «.. серпні того ж року почалися масштабні розкопки, в яких було задіяно від 60 до 75 осіб, що працювали під керівництвом самого Д. Я. Самоквасова. Протягом перших 4 днів розкопок було розкрито 11 курганів...». Таке твердження викликає занепокоєння, адже

масштаб робіт на межі неможливого, отже до таких даних варто ставитись критично.

– По третє верифікація археологічних даних та писемних джерел також вимагає кореляції, адже твердження автора що «територія сіверян, що визначалася літописцями як «по Десні, Сейму і Сулі», завдяки археологічним дослідженням була значно розширена в декілька етапів, що було пов'язано з розвитком уявлень про «сіверянські» археологічні культури» цілком пояснюється згадкою в літописах лише основних, відомих літописцю маркерів.

Втім, висловлені зауваження мають здебільшого уточнюючий або дискусійний, рекомендаційний характер і суттєво не впливають на загальну оцінку дослідження М. І. Кириченка. Робота в цілому залишає позитивне враження. Дисертант не лише підбиває підсумки численних досліджень попередників, але й суттєво доповнює джерельну базу та удосконалює методологічні підходи до вирішення поставлених завдань, що, безумовно, стане базою для подальшого вивчення проблематики.

Таким чином, можна зробити висновок що представлена на розсуд спеціалізованої ради дисертаційна робота є цілісним, самостійним дослідженням, яке має теоретичну значущість і практичну цінність. Аналіз тексту роботи переконує, що автор у цілому досяг поставленої мети та розв'язав важливі дослідницькі завдання. Враховуючи вищенаведене, а також обґрунтованість отриманих результатів, наукову новизну і практичне значення роботи, вважаємо, що дисертація «Східнослов'янські сіверяни (VIII-XI ст.) в джерелах та історіографії», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, є самостійною завершеною кваліфікаційною науковою працею, що містить достовірні наукові положення і відповідає пп. 9, 11-13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор М. І. Кириченко заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин,
Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

22.08.2019

I. С. Кедун
Зас. кандидатом наук
к.т. Ставиш